

O‘ZBEK TILIDA INVERSIYA HODISASINING NAZARIY ASOSLARI

Muhammedova Shabona Bunyodjon qizi

Qo‘qon davlat universiteti filologiya va tillarni o‘qitish
o‘zbek tili yo‘nalishi 1-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligida sintaktik hodisa hisoblangan inversiya, uning turlari va gapda so‘z tartibining o‘zgarishi natijasida yuzaga keladigan semantik-stilistik o‘zgarishlar tahlil qilinadi. Inversiyaning badiiy nutqdagi o‘rni, mantiqiy urg‘u va emotsionallikni ifodalashdagi ahamiyati nazariy manbalar asosida yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: Inversiya, so‘z tartibi, sintaksis, stilistika, mantiqiy urg‘u, rema, tema, ekspressivlik, badiiy nutq.

1. Kirish

Til nafaqat aloqa vositasi, balki fikrni turli bo‘yoqlarda, hissiyot va mantiqiy urg‘u bilan yetkazishning mukammal mexanizmidir. O‘zbek tili o‘zining sintaktik qurilishiga ko‘ra agglyutinativ tillar guruhiga kiradi va unda gap bo‘laklari ma’lum bir qat’iy tartibga (SOV – Subject, Object, Verb / Ega, To‘ldiruvchi, Kesim) bo‘ysunadi. Biroq, lisoniy muloqot jarayonida so‘zlovchining maqsadidan kelib chiqib, bu tartibning o‘zgarishi kuzatiladi. Ushbu hodisa tilshunoslikda inversiya deb ataladi.

Inversiya hodisasining nazariy asoslarini o‘rganish hozirgi o‘zbek tilshunosligining dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Chunki so‘z tartibining o‘zgarishi shunchaki mexanik jarayon emas, balki gapning ma’no strukturasi va pragmatik mazmuniga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi omildir. Ma’lumki, o‘zbek tilida kesim gapning mutlaq yakunlovchisi, "ma’no tuguni" vazifasini bajaradi. Kesimning gap boshiga yoki o‘rtasiga ko‘chishi esa nutqiy vaziyatning emotsional haroratini oshiradi va tinglovchi diqqatini kutilmagan axborotga qaratadi.

Ushbu maqolaning maqsadi – o‘zbek tilidagi inversiya hodisasini sintaktik-stilistik jihatdan tahlil qilish, uning yuzaga kelish qonuniyatlarini nazariy jihatdan asoslash hamda

badiiy va soʻzlashuv nutqidagi oʻziga xosliklarini ochib berishdan iborat. Tadqiqot obyekti sifatida gap boʻlaklarining joylashuv tartibi va ularning transformatsiyasi olingan boʻlib, bu jarayonda aktual aʼzolanish (tema-remamunosabati) nazariyasiga tayaniladi.

Inversiyani tadqiq etish orqali biz tilning naqadar moslanuvchan ekanligini, grammatik qoidalarning uslubiy ehtiyojlarga xizmat qilishini hamda oʻzbek tili ekspressiv sintaksisining boy imkoniyatlarini koʻrishimiz mumkin.

2. Asosiy qism

Oʻzbek tilshunosligida inversiya hodisasi asosan soʻz tartibi muammosi bilan uzviy bogʻliq holda oʻrganiladi. Grammatik qurilish nuqtayi nazaridan oʻzbek tili "erkin soʻz tartibiga ega tillar" sirasiga kiritilsa-da, bu erkinlik maʼlum qonuniyatlar doirasida amal qiladi.

2.1. Soʻz tartibining funksional turlari

Inversiya hodisasini tushunish uchun avvalo oʻzbek tilidagi ikki xil soʻz tartibini farqlab olish lozim:

1. Neytral (odatiy) tartib: Bunda gap boʻlaklari grammatik iyerarxiyaga amal qiladi. Ega gap boshida, toʻldiruvchi va hollar oʻrtada, kesim esa gap oxirida keladi. Bu tartib rasmiy-ish qogʻozlari va ilmiy uslub uchun xosdir.

2. Inversiv (agglutinativ-transformatsion) tartib: Bunda gapning biror boʻlagi oʻzining odatdagi oʻrnidan boshqa pozitsiyaga koʻchadi. Bu koʻchish gapning grammatik maʼnosini oʻzgartirmaydi, lekin uning mazmuniy urgʻusini (aktsentini) butunlay oʻzgartirib yuboradi.

2.2. Inversiyaning lingvistik va pragmatik omillari

Inversiya hodisasi quyidagi uchta asosiy omil taʼsirida yuzaga keladi:

Mantiqiy urgʻu va Rema markazi: Aktual aʼzolanish nazariyasiga koʻra, gapdagi yangi va muhim axborot (rema) odatda kesim oldidan joy oladi. Agar soʻzlovchi ushbu muhim axborotni darhol yetkazmoqchi boʻlsa, uni gapning boshiga chiqaradi. Masalan: "Keldi oʻsha kutilgan kun" gapida "Keldi" soʻzi gap boshiga oʻtishi orqali harakatning sodir boʻlganligi mantiqiy markazga aylanmoqda.

Stilistik maqsad (Ekspressivlik): Badiiy adabiyotda, ayniqsa she'riyatda inversiya tasvirning hayotiyiligini ta'minlaydi. Muallif kitobxonning his-tuyg'ulariga ta'sir etish uchun sintaktik qurilishni ataylab o'zgartiradi.

Ritm va Ohangdorlik: She'riyatda vazn (aruz yoki barmoq) talablari, qofiya va radif hosil qilish ehtiyoji inversiyani keltirib chiqaruvchi asosiy texnik vositadir.

2.3. Inversiya turlari va namoyon bo'lish shakllari

O'zbek tilida inversiya asosan quyidagi ko'rinishlarda uchraydi:

1. Kesim inversiyasi: Kesimning gap boshiga yoki o'rtasiga ko'chishi. Bu o'zbek tili uchun eng kuchli uslubiy vositadir.

- Misol: "Gulladi bog'lar, kuldi chechaklar" (Kesim + Ega tartibi).

2. Ega inversiyasi: Egangning gap oxiriga, kesimdan keyinga o'tishi. Bu ko'pincha subyektni ta'kidlash yoki hikoya qilish ohangini kuchaytirish uchun qo'llaniladi.

- Misol: "Jarangladi sahnada yoshlarning quvnoq qo'shig'i".

3. Aniqlovchi va to'ldiruvchi inversiyasi: Aniqlanmish va aniqlovchi o'rtasidagi bog'liqlikning uslubiy maqsadlarda o'zgarishi.

- Misol: "Kitobni ber menga, qizig'ini" (Odatda: "Menga kitobning qizig'ini ber").

2.4. Inversiyaning sintaktik tahlili

Ilmiy nuqtayi nazardan inversiya gapning sintaktik aloqalarini (tobe va hokim munosabatini) uzmaydi, balki ularni masofaviy (distant) ko'rinishga keltiradi. Masalan, ega va kesim orasiga boshqa gap bo'laklarining kirib kelishi yoki ularning o'rin almashishi gapning umumiy semantik butunligiga zarar yetkazmaydi, balki uning "kommunikativ dinamikasi"ni oshiradi.

Inversiya hodisasini tahlil qilishda tilshunos olim A.G'ulomov ta'kidlaganidek, "so'z tartibi o'zbek tili grammatikasining eng harakatchan va jonli qismidir". Bu harakatchanlik aynan inversiya orqali nutqning boy imkoniyatlarini yuzaga chiqaradi.

Xulosa

O‘zbek tili sintaksisida inversiya hodisasini nazariy jihatdan tadqiq etish natijasida quyidagi umumiy xulosalarga kelish mumkin:

Lisoniy moslashuvchanlik: Inversiya o‘zbek tilining qat’iy grammatik qoliplarini (Ega + To‘ldiruvchi + Kesim) nutqiy vaziyatga moslashtiruvchi asosiy vositadir. Bu hodisa tilimizning naqadar boy va elastik imkoniyatlarga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Mantiqiy va uslubiy yuk: Inversiya shunchaki so‘zlarning o‘rnini almashtirish emas, balki gapdagi rema (yangi ma’lumot) va mantiqiy urg‘uning o‘rnini belgilovchi semantik hodisadir. U nutqning ta’sirchanligini (ekspressivligini) oshirib, tinglovchi yoki kitobxon diqqatini muallif uchun eng muhim bo‘lgan bo‘lakka yo‘naltiradi.

Janrlararo farqlanish: Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, inversiya ilmiy va rasmiy-ish uslublarida deyarli uchramaydi (chunki bu uslublarda axborotning aniqligi va betarafligi muhim). Aksincha, badiiy uslub va so‘zlashuv nutqida inversiya markaziy o‘rin egallaydi.

Kommunikativ samaradorlik: Inversiya yordamida so‘zlovchi o‘z fikrini lo‘ndaroq, hayajonliroq va mantiqan kuchliroq ifodalash imkoniga ega bo‘ladi. Bu esa muloqot jarayonida axborot almashinuvi samaradorligini oshiradi.

Umuman olganda, inversiya hodisasi o‘zbek tili sintaksisining ajralmas qismi bo‘lib, u tilimizning estetik jozibasini va muloqotdagi pragmatik imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi. Kelgusida ushbu hodisani kompyuter lingvistikasi va sun’iy intellekt tizimlarida tabiiy tilni qayta ishlash jarayonlari uchun modellashtirish dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qoladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: O‘qituvchi, 1987.
2. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. – Toshkent: Sharq, 2010.
3. Nurmonov A. O‘zbek tili nazariy grammatikasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2001.
4. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tili nazariy grammatikasi (Sintaksis). – Toshkent, 1995.
5. Sayfullayeva R., Qurbonova M., Qulmonov E. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010.

6. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent, 2013.
7. Qurbonova M. O‘zbek tili sintaksisida so‘z tartibi: Monografiya. – Toshkent: Universitet, 2005.
8. To‘xliyev B. O‘zbek tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006.
9. Ziyonet Axborot-resurs tarmog‘i (ziyonet.uz) — O‘zbekistondagi eng yirik ta’lim portali. Bu yerda tilshunoslikka oid ko‘plab darsliklar va maqolalarning elektron variantlarini topishingiz mumkin.
10. O‘zbekiston Milliy kutubxonasi (natlib.uz) — Alisher Navoiy nomidagi kutubxonaning elektron bazasi orqali mavzuga doir dissertatsiyalar va avtoreferatlarni qidirish imkoniyati mavjud.
11. eLibrary.ru (Scientific Electronic Library) — Tilshunoslikning nazariy masalalari, jumladan, turkiy tillarda inversiya hodisasi bo‘yicha ko‘plab rus tilidagi ilmiy maqolalar bazasi.
12. Google Scholar (scholar.google.com) — "Inversiya o‘zbek tilida", "Word order in Uzbek language" kabi kalit so‘zlar orqali xalqaro miqyosda tan olingan ilmiy ishlarni topish uchun eng qulay qidiruv tizimi.
13. Academia.edu — Dunyo olimlarining tilshunoslik, sintaksis va pragmatika sohasidagi tadqiqotlari e’lon qilinadigan platforma.